

A MAGYAR BAROKK PRÓZA VÁLTOZATAI*

Közel másfél évtizede már, hogy a marxista szemléletű magyar irodalomkutatásban ismét polgárjogot nyert a *barokk* mint stíluskategória, sőt hovatovább mint egyetemes értelmű művelődéstörténeti elnevezés, vagy ezen belül mint irodalmi főirány (courant littéraire). Akadémiai irodalomtörténetünk II. kötete (1964) mindhárom értelemben használja: egyaránt beszél barokk korszakról, irodalmi irányról és stílusról. Előjáróban meg kell mondanunk, hogy azokkal értünk egyet, akik a puszta stílusjegyek alapján végzett korszakolást elutasítják, s a barokk minőségeket a kor társadalmi igényeiben, ízlésében, gondolatvilágában — ha tetszik: világnézetében — is keresik. A belső és külső formai jegyek összességét alkotó stílus ugyanis nem alkalmas az irodalom fejlődési folyamatának megragadására és a mindenkor mesterséges, de nélkülözhetetlen korszakolás megalapozására. Ennek ellenére mai előadásunkban csak a hazai barokk irodalmi *stílus*ról kívánunk szólni, áttekintésünket még ezen belül is a prózára korlátozzuk, noha a 17—18. század magyar költészetének barokk jelenségei, Nyéki Vörös Mátyás, Zrínyi, Gyöngyösi, Koháry István vagy Amadé Antal, a névtelen kuruc költők művészi alkotásai magasabb, esztétikai értékekben jóval gazdagabb szinten képviselik a kors stílusát. A prózára vonatkozó szemlénk is vázlatos, egyes pontjain kidolgozatlan, utalásszerű: ezt azonban az anyag rendkívül kiterjedt volta s előadásunk korlátozott időtartama eléggé indokolja.

*Előadás a Magyar Irodalomtörténeti Társaság győri vándorgyűlésén, 1971. április 16-án.

Emlékeztetni kívánunk arra is, hogy voltak, sőt ma is vannak a barokk stílusnak vagy általában véve a művészettörténetből kölcsönzött stílus kategóriáknak ellenzői. Elég, ha a múltból Benedetto Croce-ra vagy E. R. Curtiusra utalunk, nálunk viszont nemrégiben Hankiss Elemér tett kérdőjelet a történelmi stílus kategóriák használata mellé.¹ Nem is tartjuk egészen indokolatlanoknak ezeket az ellenvéleményeket. Croce a barokkot az olasz 17. század, a *seicento* vélt vagy valóságos ízléslétevélyedéseire szorította, s nem tagadható, hogy az ún. *seicentismót* a barokk legodaadóbb hívei és elemzői is gyakorta érezték és érzik mesterkéltnak, túlbujánzóknak, s nem annyira Marino vagy Góngora csodás költői képektől villódzó verseiben, hanem inkább az erősen logikai alapozású, propaganda szándéktól hajtott prózában, főleg az egyházi beszédben. Croce okfejtésének tévedése ott van, hogy csak a *cattivo gusto* termékeit tartotta barokknak, s az olasz szellemi élet határain nem nézett túl. Curtiust pedig a stílusfogalmak szellemtörténeti torzításai késztették elvetésükre, a barokknak a történelmi állandóvá tett *manierizmus* stílus kategóriájába sorolására. Tizenhét évvel ezelőtt magam is elfogadhatónak tartottam álláspontját,² míg a beható vizsgálódás — igen hamar — meg nem győzött tarthatatlanságáról. Hankiss Elemérrel nem vitázhatom, mert a történelmi stílusfogalmak érvényének enyhén ironikus megkérdőjelezésénél nem ment tovább.

Annyi bizonyos, hogy a konkrét történelmi stílusvizsgálat nem kevés buktatót tartalmaz. A népi szólásmód megfordításával azt mondhatnánk: könnyű meglátni az erdőt, annál kevésbé az egyes fákat. Szinte csalhatatlanul meg lehet állapítani egy-egy szöveg barokk voltát, annál bizonytalanabb az egyes stílusjegyek szabatos körülírása. Nyilvánvaló, hogy csak a retorikai és stilisztikai eszközök használatának mértéke,

¹ B. CROCE: *Storia dell'età barocca* — Bari 1929; E. R. CURTIUS: *Europäische Literatur* — Bern 1954², 21, 277 etc.; HANKISS E.: *Az irodalmi kifejezésformák lélektana* — Bp. 1970, 117.

² ItK. 1954, 450; Fil. Közl. 1956, 506—508.

aránya, a bennük vagy segítségükkel megnyilatkozó művészi és eszmei szándék, irányulás dönthet arról, vajon reneszánsz, manierista, barokk, rokokó vagy klasszikus stílusról beszélünk-e.

Az akadémiai kézikönyv³ felmérte a magyar barokk próza területeit, jellegénél fogva azonban nem foglalkozott eleget (vagy csak egy-egy író egyéninek minősített stílusával kapcsolatban) a stílusváltozatokkal, a 17–18. századi magyar próza rétegződésével, az évtizedeken vagy éppen századokon áthúzódó folytonosságokkal, az egyes változatok kiterjedésével és elhalásával. Jelen, viszonylag rövidre szabott előadásunk sem ígérheti a teljes feltérképezést, legfeljebb néhány változat bemutatását. Megállapíthatjuk azt is, mintegy előljáróban, hogy a 17–18. század számos és nem is jelentéktelen prózai alkotásában, vallásos és tudományos művekben nem fedezhetünk fel magasabb rendű művészi törekvéseket, nem beszélhetünk velük kapcsolatban manierista vagy barokk stílusról. Nemrégiben⁴ utaltunk rá, hogy a századelő egyik jelentékeny prédikátora, Kecskeméti A. János nem él a korszerű manierista stilisztikával, nagyjából ugyanczt mondhatjuk a barokk stílusjegyek vonatkozásában Czeglédi Istvánról, a 17. század legképzettebb polémikusáról. Hogy állításunk milyen megszorításokkal érvényes, azt alább még röviden érintjük.

Már Horváth János alapvető tanulmánya, a *Barokk ízlés irodalmunkban* (1924)⁵ tisztázta, hogy a magyar barokk próza legnagyobb mestere és dicsősége Pázmány Péter volt. A művészi barokk köntösét felölteni készülő Rómában szerzte meg tudományos képzettségét a 16. század végén, de ekkoriban a barokk ízlés és stílus még távolról sem bontakozott ki abban a pompájában, amelyben ma ismerjük. Madera meg sem kapta még a megbízatást a Szent Péter-bazilika Michelangelo-féle tervének átalakítására, s messze volt még

³ II. köt. Bp. 1964.

⁴ ItK. 1970, 412 (Klny. Reneszánsz-Füzetek 5. sz.)

⁵ Napkelet, id. évf. Újra: *Tanulmányok* — Bp. 1956, 72–89.

az idő, amikor felkerült a homlokzatára a *Paulus Burgesius Romanus*. Ezt a homlokzatot viszont már láthatta a magyar kardinális, amikor 1632-ben Barberini VIII. Orbánnál járt követségben. Valószínű, hogy a Gesù később kialakított kábitó pompája is idegen lett volna számára, s alighanem Della Porta monumentális, de puritán homlokzata nyerte meg a tetszését. Művészi prózájának jellege is ilyen. Reneszánsz, manierista és barokk elemek páratlan egyensúlyban jelentkeznek benne. Legutóbb — némi ellentmondást keltve — rámutattam arra, hogy a manierista ötletességet főleg korai vitairataiban látom, leginkább barokk nagy prédikációiban. Elégge ismeretes, de alaposan kevésbé vizsgált tény, hogy Pázmány prédikációinak szerkezetében találjuk meg azt a monumentalitást és fölényes logikát, amelyet az olasz barokk művészet nagy alkotásai fejeznek ki. Az a szellemi építkezés, amelyet Pázmány kiemelkedő műveiben találunk, csak Zrínyi eposzában ismétlődik meg, rajta kívül soha többé a magyar barokk irodalom történetében. Pázmány stílusának minden más barokk jegye józan mértéktartással szolgálja a tartalmi-szerkezeti rendet, önálló funkciója nincs. Pázmány nem fél a nagyarányú leírástól, de a képszerűséget nem vadássza, a Loyola-féle látó és láttató extázis idegen tőle. Hallgatóit, olvasóit meggyőzni, nem lenyűgözni akarja, a hétköznapiok reális, olykor — de ritkán! — nyers valóságai a gondolat hitelesítésére, megértetésére szolgálnak, s nem a stílussal hatás eszközei. Mindezzel együtt természetes, hogy Pázmány fölényes mestere a retorika kínálta összes lehetőségeknek, de, mint maga mondja, a „szóhegyezést” elítéli, egyébként csak a prédikációban, hiszen a vitairatokban ő is él vele. Meg kell mondanom, hogy a „szóhegyezés”, a „szócsavarás”, azaz a szellemeskedő, önmagában tetszelgő prédikációs stílus elítélése igen régi egyházi közhely, mindenki hangoztatja, még azok is (pl. Csúzy Zsigmond), akiknek szándékában sincs e bölcs tanács megtartása. Pázmány azonban így beszél *A keresztyén predikátorokhoz intés* c. nagy gyűjteményének bevezető fejezetében: az ifjú prédikátorok

„hegyes kérdéseket, haszontalan vizsgálásokat; fül gyönyörködtető csufságokat [értsd: elméskedést!] vagy fabulákat; sovány és száraz gondolatokat forgatnak: és azt vadásszák, hogy a kösség őket csudálja, dicsírje. Az ilyen tanítóru mondja a Szent Lélek; hogy *Adulterant verbum Dei*, házasság-töréssel fertezteti az Isten Igéjét. Mert a Szent Gergely mondása-szerént, a házasság-törő nem magzatot, hanem gyönyörüséget keres. Valaki azért a tanításban nem azon fárad, hogy az Istennek fiaikat szüllyön, hanem hogy maga tudományát mutogassa és abból magasztaltassék: házasság-törője az Isten Igéjének.”⁶

Gregorius Magnus természetesen az őskeresztény homilia egyszerű, szinte családias stílusát állította szembe a késői római retorika csillogó pompájával, Pázmány szavaiból szabad mégis arra következtetnünk, hogy ismerte, de tudatosan került az olasz barokk próza akkor már bontakozni kezdő új stílusát.

Elégge ismeretes ugyanis, hogy a 17–18. századi magyar próza legfeltűnőbb, szinte kizárólag egyházi művekben érvényesülő változata az a *seicento* modor, amelyet Croce és a nyomába lépő olasz kutatás (G. Toffanin, E. Raimondi) írt le és amelyet főként Emanuele Tesauro neve fémjelez. Ezt a változatot irodalmunkban Koltay-Kastner Jenő fedezte fel egy 1944-ben megjelent tanulmányában.⁷ Kezdeményezője Lépes Bálint nyitrai püspök, Győr jeles szülötte volt, legfőbb képviselői — Koltay professzor szerint — Landovics István, Illyés András, Illyés István, Baranyi Pál, Csúzy Zsigmond, Bertalanfi Pál, Padányi Bíró Márton. Jellemző stílusjegyei — ugyancsak az idézett tanulmány összefoglalása értelmében — a szimbólumok hajhászása, az egy-egy képi ötletre (concepción) felépülő prédikációs modor, a patetikus dinamizmus, a hatáskeltés tartalmi és retorikai eszközeinek alapos kihasználása (extázis, büntudat, naturalisztikus mártírbrázolás), olykor nyers népiesség, a klasszikus auktorok gyakori citálása, a szó-

⁶ *Pázmány összes munkái*, VI. köt. — Bp. 1903, XXXIV.

⁷ *A magyar irodalmi barokk* — Bp. Sz. 1944, 267. köt.

játékok, antitezisek, fonoszimbolikus eszközök (hanghatások) kedvelése.

Mindezzel nagy mértékben egyetértve, meg kell jegyeznünk, hogy az eredet és a fejlődés rendje, valamint a felsorolt névsor nem egy kiegészítő megjegyzést igényel. Feltűnő, hogy Lépes Bálint viszonylag nagyon korán használja híres *Tükreiben* (1616–1617) ezt a *seicento* modort, amelynek ekkoriban a magyar prózában egyáltalán nincs még kelete. Közismert, hogy kétszeres fordításról (olasz–latin–magyar) van szó, de Lépesnek eredetijéhez való viszonya nincs tisztázva. Gabriele d’Inchino, az olasz szerző, a 17. századi itáliai próza névtelenjei közé tartozik.⁸ Néhány évvel ezelőtt így jellemeztem Lépes stílusát, korai barokk prózánk e különleges színfoltját:

„Kábitó forgatagban vonulnak fel a bibliai és antik történetek, idézetek, filozófusok, egyházi szerzők elmélkedései, hogy a felcsigázott képzelet erejével kényszerítsék az olvasót az evilági élet értéktelen hitványságának, az üdvösségkeresés szükséges voltának elismerésére. Céljuk a Loyolai Ignác által megkövetelt beleélés, a tipikusan barokk elragadtatás felidézése. Ennek szolgálatában áll minden retorikai és stilisztikai eszköz: a drámai előadásmód, a képzuhatagok, a folytonos halmozás, a minden ízükből kidolgozott, erősen vizuális hasonlatok, a meglepő szóképek, metaforák, sokszor *seicento* modorú concettók. Annak a bizonyítására, hogy mindenki meghal, Lépes szükségesnek tartja V. Pálig valamennyi pápa – 236! – név szerinti felsorolását . . . , melléjük magyar királyok . . . antik filozófusok, nagy tudósok, hadvezérek névzuhatagának közlését. A pokolnak egyik Augustinusból átültetett leírásában az »Ott . . . lézen« mondatnak 34 alanya van. »Az emberi élet olyan mint a hajózás« ősrégi hasonlatát Lépes nagy kedvteléssel, kb. egy nyomtatott lapnyi terjedelemben részletezi. Felkiáltásai, szónoki kérdései, sűrű (de mindig alaposan magyarázott) latin citátumai, szójátékai, gazdag zeneiségű körmondatai nemcsak az akarat vagy az ellenkező

⁸ JOH. CHR. ADELUNG: *Fortsetzung und Ergänzungen zu Chr. Gottl. Jöchers allgemeinem Gelehrten = Lexico . . . II.* (Hildesheim 1960), 2281. has.

szándék leigázásának eszközei, hanem egyben gyönyörködtetnek, elszórakoztatnak.”⁹;

Lehetetlen, hogy be ne mutassak egyetlen nagy képet, lényegében minden ízében kidolgozott allegóriát vagy metafora-rendszert, amely egyben Lépes Bálint nyelvi erejének és ötletességének is jó példája. A halálról van szó:

„Inkább nem veszitek-é eszetekben, hogy amennyi tagok, izek, porcsíták[!] vannak bennünk, mind annyi úton száll be hozzánk, hogy életünktől megfosszon. Fejünkéből kiszija az életet guttaütéssel; szemünkből kelésekkel, gyakor nedvességeknek folyásával, sok fájdalommal, siránkozással; füleinkből mirigyekkel, dagadásokkal, gyulasztásokkal; orrunkból daganásokkal, vérnek folyásával; szánk-ból fene vadhússal, ajakinknak cserepedezésével és daganattjaival; nyelvünkből torkunkból az sok megpárlással, kipozsgással, torokgyakkal [!] kergeti ki életünket.

Behat homlokunkban fejünknek meghívéttásával es megbódéttásával, eszölyösséget támaszt; tagjainkon való inas domboru husokat megsértegeti, vállainkat kimenyetti [!]; kezeinket megcsonkéttya-bonkéttya; karjainkban az inakat megerőtlenétti; mellyünket, oldalunkat, hasunkat szorongattya, fájdalmassá teszi; gyomrunkban is bészáll, colicát, hasrágást, tekerést, csigázást nagyot támaszt belől.

Vesénkben, ágyékunkban, combunkban fővenyet, követ terempt [!]. Lábainkat megköszvényesitti, öszvő sugoróttya; szüüünket levegővé, dobogóvá teszi. Májunkot megdagasztya, sárgaságot támaszt es vizi betegséget szerez. Tüdönket megrohasztya, genet-séget, száraz betegséget nevel. Lépünket megkeményétti. Inainkat megvonnyá, es nagy görcs csigázást támaszt gyötrelmünkre. Minden tagunkat, tetemünket eljárja a dühös halál, kinozza, faggattya testünknék egyben ragasztását es eloszlattya csigázásával. Imhol azért mely sok fegyvere vagyon az halálnak, kikkel az ember ellen törekedik, es kikkel kivégzi ez világból az embert.”

Nyoma sincs a zencileg kiegyensúlyozott retorikus körmondatnak: keresetten nyers, naturalista részletek szinte száraz, egymásra zuhanó halmozása, a grammatikai mellérendelés az uralkodó. Hatását éppen ezzel, valamint a halál működésének

⁹ *A magyar irod. tört.*, II. köt. — Bp. 1964, 141. Az idézet *Az halando es iteletra menendő tellyes emberi nemzetnek fényes tiikörö-ből* . . . Prága, 1616, 26—27.

erősen képszerűvé tételével, az igei metaforák áradásával éri el. Egyébként ugyanezt az érvet Pázmány nem egészen öt sorban mondja el *Mely üdvösséges a magunk ismerése* c. híres beszédében. Ugyanitt viszont ezt a gyönyörű, három mondatból álló szakaszt olvashatjuk a „bíboros Ciceró”-tól.

„De bár tiszták és elegyítés-nélkül volnának- is a világ javai: oly rövidek mind ezek és oly veszendők, hogy szeretést nem érdemlenek. Mert az erőt és szépséget egy hideg-lélés elfogyattya: a gazdagságot egy szikra megemésztí: a felséget egy óra földhöz veri. Azért sűrűb és világosb hasonlatosságokkal előnkbe nem adhatta a Sz. Lélek, életünknek és javainknak múlandó hiúságát, mint mikor azt mondotta: hogy a mi világi életünk és minden állapotunk olyan, mint a kevés-ideig-tartó pára; mely hamar elenyészik: olyan, mint a kemence füstí; mely késedelem nélkül eloszol: olyan, mint a tajték, mely egy szelecskétül elszaggattatik: olyan, mint a szél; mely menten megyen és vissza nem tér: olyan, mint a virág: mely hamar meghervad, és szárad: olyan, mint az árnyék; mely ha délig nő, dellyest apad és azon állapotban soha nem marad: olyan, mint az álom; mely csak rövid hiúság. Egy szóval, igazán írja *Seneca*; hogy, ha egybe-veted a mennyit éltél, azzal a mennyi ideig az-előt nem éltél; ha az örökké-valóság-mellé tészed, a mit te hosszú életnek tartasz: csak olyan ez, mint egy pont és semmi.”¹⁰

Nyilvánvaló, hogy a barokk próza-stílus két változata áll előttünk már a 17. század első harmadában, mindkettő mesteri toll műve, de — hogy ezúttal Croce terminológiáját használjam — Lépesben megvan az *arte*, Pázmány művészi prózájában igen gyakran a *poesia* is. A fentebb idézett sorok felérnek egy remekbe készült költeménnyel: a gondolat- és képsor kibontásának ritmusa 2—3—7—2—2 taglalású, de a kezdetben szép hullámmzással induló, majd szélesen kibomló hasonlatrendszer a végére összeszűkül, tömör, tragikus csattanóban ér véget.

Tovább lépve azt kell megállapítanunk, hogy az egyházi prózában sem Pázmány, sem Lépes kezdeménye nem talál közvetlen folytatásra. Az esztergomi bíboroshoz hasonló tehetség nincs a régi magyar egyházi prózában, a győri püspök neve-

¹⁰ PÁZMÁNY id. kiad. id. köt. 89, 91.

zetesebb kortársai vagy utódai (Káldi György vagy Veresmarti Mihály) pedig, nem beszélve természetesen a protestáns prédikátorokról, nem ismerik olaszosnak minősíthető modorát. Utalhatunk viszont arra, hogy a 17. század végére s a 18. századra a magyar prédikáció jelentős mértékben alkalmazkodik a rendiség, az arisztokrácia és a nemesség társadalmi igényeihez és ízléséhez, ekkor jön el az ideje a virágosan meszterkedő egyházi beszédnek. Ekkorra azonban jórészt eltűnik belőle a kezdődő barokk lendülete, s marad a rutin, a hatás-keltés logikai és retorikai eszköztára. A régi magyar prózának nem jelentéktelen hányadát alkotják ezek a beszédek, de az alkalmiság kényszerhelyzetéből ritkán tudnak művészi magaslatozok felé lendülni. Meg kell jegyezni azt is, hogy a fentebb emlegetett szónokok nem mindegyike sorolható a Lépes Bálint nevével jelzett stílusváltozat követői közé. Illyés András, a 17. század végének sokat író főpapja pl. a jelzett értelemben távolról sem nevezhető igazi barokk prédikátornak: mind a *Szentekek élete*, mind a *Megrövidített ige* józan egyszerűséggel, minden feltűnőbb stílusörekvés és keresettebb retorikus fordulatosság nélkül fejtegeti tárgyát. A sokat kiadott legendárium pl. alig egyéb, mint a *Római Breviárium* történeteinek elég ügyes elbeszélő technikával bővített változata. Érdekes, hogy Kazinczy¹¹ sokszor dicséri Káldit és Illyést, nyilván azért, mert nem találja meg prózájukban a „fesz és pöff cifrái”-t, ahogyan ő a barokk stílust nevezi. Ugyanezt az egyszerű, fejtegető modort alkalmazza, itt-ott patetikusabban, a *Novus succursus* szerzője, Landovics István, akit inkább a magyar nyelv megbecsüléséről írott szép szavai okán szoktunk emlegetni. Nem minősíthető tipikusan barokk stilisztának Paolo Segneri (†1644) névtelen magyar fordítója sem (1705, 1799), legalábbis az *argutia*, a *conchetto* használata tekintetében nem. A barokk retorika egyéb eszközeit viszont ügyesen állítja a hatás-keltés szolgálatába. Érdekes, hogy Segneri elmélyültebb érzelmes-ségét Kaprinai István, a 18. század közepének elméletírója

¹¹ Pld. Lev. XII. 201, XIV. 226, BÁRÓCZY életrajza stb.⁹¹

(*Institutio eloquentiae sacrae*, I. 1758) éppen a barokk egyházi stílus szélsőségeinek nyesegetése céljából ajánlja.

Már Koltay-Kastner Jenő utalt Emanuele Tesauró, a grófi származású olasz jezsuita híres könyvének, az *Aristotelesi meszszelátónak* példaadó európai szerepére. A mű 1655-ben jelent meg először,¹² divatossá téve a különleges metaforák szerkesztésének technikáját. Ugy látom, hogy Magyarországon csak a 18. század elején mutatkozik a hatása, főként a latin nyelvű szónoklatban. Igaz, hogy Moesch Lukács poétikája már 1693-ban említi Tesaurót, de az egész rendszert csak egy 1709-es Soarius nevét viselő retorikai kézikönyv, a *Manuductio ad eloquentiam* közvetíti.¹³ Érdekes adalék, hogy Tesauró művének 1688-as velencei kiadása 1719-ben már az egri jezsuita rendház birtokában volt.¹⁴ Tesauró nagyszabású és bonyolult logikai rendszert épít fel a metaforaalkotás módszereiről, s részletesen értekezik ezeknek a prédikációban történő alkalmazásáról. Elmondja, hogy ez a szónoki modor spanyol eredetű és Nápoly közvetítésével kapott lábra Olaszországban. Felhívom viszont a figyelmet arra, hogy a Lépes Bálintnak forrásul szolgáló Gabriele d'Inchino Nápolyban kezdte prédikátori pályáját. A magyar püspök véletlenül akadt egy secento jellegű olasz mintára, az elméletet csak a század közepén rendszerezték, nálunk úgy-ahogy a két barokk század fordulóján hatott. Azt kellett ugyanis megállapítanom, hogy a magyar nyelvű egyházi beszéd, némi kivételtől eltekintve, inkább csak szórványosan használta a Tesauró ajánlta ragyogó ékesszólás eszközeit. A latin oratióban más volt a helyzet: a műveltek gyönyörködtetésére sok mindent megengedtek, amivel a polgárság és a nép fülét nem töltötték.

Jellemzőnek tarthatjuk Baranyi Pál neves jezsuita szónok *Imago vitae et mortis. Az életnek és halálnak képe* c., 1712-ben

¹² V.ö. *A barokk* c. kötetünk (Bp. 1968³) 119–40. lapjaival.

¹³ Részletezve *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században* c. tanulmányunkban – Bp. 1971, 52–60 (Irodalomtört. Füz. 72. sz.).

¹⁴ A budapesti egyetem könyvtárában.

megjelent művének „A’ Kegyes Olvasóhoz” intézett bevezetését. A címben foglalt imago = kép-metaphora minden vonatkozását kifejti — ebben tehát szinte Tesauro követője —, de a ragyogó stílus használatát jórészt elutasítja. Kiemeli, hogy a halottat nem dicséri, mert ez a latin oratio feladata; a külső és világi históriákat, fabulákat, apologusokat, bár díszesek és hasznosak, ő nem alkalmazza, hogy a protestánsok „jobban vegyék a képet”. A gyakorlati szükséglet, a térítő szándék kényszeríti a jezsuitát, hogy a puritánabb, bibliás stílushoz alkalmazkodjék.

Ennek ellenére mégis Baranyi Pál egy másik művéből, az ájtatossági könyvnek szánt *Lelki paradicsom* (1700) gróf Mikes Mihályhoz intézett ajánlásából idézhetjük az alábbi minden vonatkozásban barokk mondatot:

„Elménkben forgatván a’ pokolbéli kigyónak színes csalárdságától meg-csalattatott és az Isten parancsolattyának által-hágása- után a’ gyönyörűségnek *Paradicsomból* ki-üzettetett első *Embernek* véletlen szomorú esetét, nem kevésé meg-háborodván, nem különben, mint a’ szél-veszektől meg-háborodott tengernek nagy zúgásokkal, egy-másra tolyongó és zür-zavaros zivatarokkal, hegyek módgyára, egy-másra omló habjai, ide s tova hányattatunk, miképpen mérészelyjük mi a’ gyönyörűség *Paradicsoma* kapujának meg-nyitására kezeinket ki-nyújtani, holott a mindeneken uralkodó hatalmas Istennek igaz boszszúálló kezei azt bé-zárták? Miképpen mérészelylyünk annak kívánatos bé-lépésére másokat édesgetni, holott az Isteni Igazság, igaz serpenyőben, az emberi nemzetet meg-fontolván, mint országának pártos lakóságát ki-üzte és szám-kivetéssel büntette! Miképpen mérészelylyünk annak erőszakos, köröm-szakasztó és iszanyú vér-ontást szomjúhozó ostromára elől-járó Kalaúzokká lenni, holott a’ meg-bántatott Isteni Méltóság Táborának ör-állója és mennyei Seregeknek Fő Strásája ki-vont, két-élű s tüzzel villámoló pallossal a’ kaput állya?”¹⁶

Az idézett mondatszövevény lényegében egy a címre utaló barokk *arugtián* (Tesauro szerint *acut ezzán*) alapszik, azon ti., hogyan merészeli valaki a *Paradicsom* egyszer már bezárt

¹⁶ RMK. I. 1572, *Ajanlo level*.

kapuját kinyitni. A szerző álságos réműlettel festi háborgó lelkiállapotát, ostromhoz készülését, noha mindez csak játék, fülgyönyörködtetés, akárcsak a hosszú jelzőbokrok, a láttató képek, retorikus kérdések, a tudatosan halmozott hanghatások („nagy zúgások . . . zúr-zavaros zivatarok; az isteni igazság igaz serpenyője”). Maga az elmélkedéseket, imádságokat, ájtatosságokat tartalmazó mű nem képviseli ily tömören a *stylus argutus*, mint a díszelgő ajánlás (főúrnak készült, még Alciatus -idézet is van benne!), de azért számtalan helyén belelendül; a negyedik rész egész címe pl. a hajózás képére épül: Isten a tengernek fő kormányos mestere, az örökkévalóság a partja, az egyház a hajója, a hit a tenger csillaga, a reménység a hajó kapcsa (azaz horgonya), a szeretet az evezője, az eszeség a kormánysege, az igazság az árbocfája, az erősség a kötele, a mértékletesség a vízmérője. Máshol ezt olvassuk: „. . . a megsenyvedett nyüves dögök között hevervén, a hollókkal tartasz” (értsd: a hollók a társaid!). Baranyi Pál nyugodtan sorolható Tesauro óvatosabb magyar tanítványai közé.

Ennek a modernak kiemelkedően érdekes, ellentmondásos, sokszor zavaros képviselője a pálos Csúzy Zsigmond, aki Rákóczi Ferenc tábori prédikátorából lett az ellenreformáció nyers szavú bajnoka, s akit egyesek a magyar Abraham a Sancta Clara elnevezéssel szerettek kitüntetni. Nyelvészeti vizsgálatok már századunk első évtizedében tárgyul választották, s mind Réthei Prikkel Marián, mind Simai Ödön kizárólag magyaros stílusát, a népnyelvben való jártasságát, prédikációinak népies jellegét emelték ki.¹⁶ Őt beszédgyűjteménye 1723–1725 között jelent meg, valamennyi Pozsonyban. Jelen eszmemenetünkben csak egyet, az 1724-es *Evangeliomi Trombitát* tesszük vizsgálat tárgyává. Ennek Károly Ágost esztergomi érsekhez intézett latin ajánlólevelében csakugyan azzal kezdí Csúzy, hogy az egyszerű embereknek ír: „Simplici autem et vernacula, hoc ideo praestiti lingua;

¹⁶ RÉTHEI PRIKKEL M.: *Csúzy Zsigmond szavai* – Bp. 1909. (Nyelvészeti Füzet. 59. sz.); SIMAI Ö., MNY. 1909

Quia Populis populariter est loquendum (ait S. Chrysologus), naturalis enim lingua chara simplicibus et doctis dulcis”. Ugyanezt a gondolatot azonban *Az Jóakaró Keresztény Olvasónak* c. előszavában már így fejezi ki:

„E féle magunk magyar nyelvén lévő könyvek nélkül pedig éppen szükölködünk, és a fiatal vagyis zsenegés új lelki tanétóknak (kiknek t.i. tartozó kötelességek valamint jó példájokkal, úgy az Urban szövetkező cimborával s barátságosb beszédekkel inkább a köznépet tanétani, hogysem mély elmefuttatással és fodorétott ékes szókkal a tudósbaknak csiklándoztatniok viszketeges füleiket), hogy mutatnék alkalmas módot . . . stb.”

Nyilvánvaló, hogy Csúzy az együgyűeknek „fodorétott ékes szókkal” beszél, nem is tud másként. Hozzá kell tennünk, hogy a fentebbi mondat akusztikailag szinte felmondhatatlan, grammatikailag pedig befejezetlen, de tobzódik a metaforákban. Érdemes azonban egy kissé tovább is hallgatni pálos szónokunkat:

„. . . ám többire beteges időnapok alatt sietve rakosgatám öszve ezen együgyü Evangéliomi munkámat. Mellyet is hasonlatosságban Trombitának neveztem ugyan; De mert a száraz persuasioval fennhéjazo és gyakortább magok fölött eszeskedő vásott Világ Bölcsei (kiknek tulajdonok csekélységnek aléttani, sőt kevélyen megvetni és sámolyul tapodni a magában alázatos, de üdvösségesen okos együgyüséget) azt vélik, hogy valamint magok fabulázott Icarustúl kölcsönözött viasszas szárnyakkal (akarom mondani nagyra vágó magahitségekkel) mások fölött lebegnek, röpdösnek, s majd a földön járni sem akarnak, úgy mindeneknek szájak izin kell folyni, és zabolatlan akarattyokhoz mély bölcsességgel alkalmaztatni.”

Ezzel a mondat kifulladás: az elején feltűnő *de*-nek nincs ellentéte, a *mert* nem magyaráz semmit. Csúzy stílusában megvan a nyelvi bőőség, de sokszor hiányzik belőle a logikai fegyelem, s erre nem volt még példa a magyar barokk prózában. Oka e jelenségnek nyilván az a folytonosan bonyolító modorosság, amelyet az *argutia* divatosnak érzett követelményével magyarázhatunk. Úgy látom azonban, hogy Csúzy csak provinciális szinten tud eleget tenni az irodalmi divatnak.

Nem jelenti ez azt, hogy Csúzy nagyszámú beszédében ne lennének stilisztikailag nagyon érdekes, sőt kitűnő részletek. Advent második vasárnapjára írt beszédében így feddőzik:

„S ez az oka, hogy sokan azon felső polcokra vágyódván, s külső böcsőt s tisztet horgászván, utolsó fillyéretet sem kémélik, sőt őstől maratt jóságok zálogosításával, szemtelen adosságokkal, s néha koplalásokkal is térhellik magokat: cifrán nyájaskodnak, fényessen öltöznek, idegen országokból hozott drága eszközökkel árúlyák, kotya-vetyézik magokat; csipkézik, trágyázzák [= ékesítik] feleségeiket és sokféle nájmóddal s majd fársangos tarka szinnel változtatták öltözeteket, tornyozzák fejeket, szarvazzák homlokokat és vagy páva módon himezik, prémezik s paszományozzák, vagy abroncsra kerétvén, sátor formára cirkalmazzák felső ruhájokat; úgy hogy kiket régi eleink eszeveszett fársangosoknak alétott, a mostani tündérség azokat szép új találmányoknak nevezi és jeles okosságoknak.”¹⁷

Élénken emlékeztet ez a leírás Rimay Jánosnak és Szenczi Molnár Albertnek az udvari divat túlkapásait gúnyoló kifakadásaira, előlegezi a rokokó dáma toalettjének Faludi adta pompás rajzát,¹⁸ s érdemes emlékezni rá, hogy egykorú Montesquieu *Lettres persanes*-jének a párizsi divat esztelenégeit szatirikusan csipkedő megjegyzéseivel. Nem vonjuk kétségbe Csúzynak a népnyelv iránt megnyilvánuló érdeklődését, sőt népies hajlamát sem, azt azonban látnunk kell, hogy a népnyelv elemei mindig zsúfolt barokk ornamentikában jelentkeznek, s bizonyára nem véletlen, hogy a reneszánsz eredetű népi díszítő-művészet a barokk korban szintén zsúfolttá válik.

Az eddig bemutatott stílusváltozat kb. a 18. század közepén hozza utolsó, figyelemre méltó hajtásait. Főként Padányi Bíró Márton műveit kell itt említenünk. Legyen elég egyetlen mondatának rövidített közlése *Micae et spicae evangelico-apostolicae Avagy evangyéliomi kenyér-morzsalékok és apostoli búzalkalászok* (Győr 1756) c. kötetéből:

¹⁷ *Evangyéliomi Trombita*, 13–14.

¹⁸ FALUDI: *Nemes asszony* — Pozsony—Kassa, 1787, 50 skk.

„Ezt a' jó nemü, mert az örök életnek gabonáját neimző: ezt az igen szapora, hasznos és termékeny, mert bövséges gyümölcsözéssel fajzó, tenyésző szép tiszta búza magot: ezt a' választottaknak való-ságos válogatatott, szemenként szedett szép tiszta búzáját . . . avagy az Evangyéliomi földhetetlen igaz tudományt . . . maga a magasság-béli Cselédes Ember, az emberré lett Isten Fia . . . kegyességének bövséges szent áldásával teljes pajtájából 's életes házából hozta-ki táplálásunkra.”¹⁹

A keresetten művészi zenéjű mondat barokk stilisztikája még mindig a meglepetés, az ötletes hatáskeltés eszközeit használja. Tartalmilag egyébként a kötet nem egy beszéde a feudális felépítmény és társadalmi rend erőszakos védelmével, az uralkodó ház magasztalásával, a kíméletlen ellenreformáció követelésével válik ki. Egyben a századközép legmagyarosabb műveinek egyike a rendi nacionalizmus szellemében.

Az úri hiúságot legyezgető, a gondolati és stilisztikai ötleteket vadászó prédikáció különösen a halotti szertartásokon kapott tág teret katolikusoknál és protestánsoknál egyaránt. Közismert, hogy az idősebb Verestói György, erdélyi ref. superintendáns (†1765) kortársai által csodált tekintélye volt ennek a modornak; összegyűjtött halotti beszédeinek két kötetét még 1783-ban is kiadták. Ne őt, hanem egyik ma már elfeledettnek minősíthető erdélyi prédikátor író-t idézzük, Intze István halotti *oratój*át, amelyet 1757. dec. 18-án tartott Toldalagi Pálné Bánfi Erzsébet felett.²⁰ A szónok egész beszédét a *szelíd* szóra építi fel, ezzel játszik, szellemeskedik és, nyugodtan mondhatjuk, él vissza a 21 és fél nyomtatott levelet kitevő műve csaknem minden mondatában. Bevezetőben munkájáról így nyilatkozik:

„És ha szintén reszkető pennával és gyengélkedő erővel készítettett *Oratió*tskám nem egészen ki-pallérozott és füleket tsiklándoztató Ékesen szólással kedveskedhetik is, hanem a Keresztyén Szelidségről

¹⁹ br—v.

²⁰ Kiadva Kolozsvár 1757. Az id. a D₄, lapról.

beszélgető, szelid szárnyakon jár és csak épen a föld szívére lengedez, ezen tetemes hibámat mindazonáltal énnékem Keresztyéni szelid indulattal engedjétek meg.”

Nem is lehetne már cifrább és „fülsiklándoztatóbb”! A szerénység toposa azonban kötelező, s a prédikátornak legfeljebb annyiban van igaza, hogy latinul még jobban ki tudta volna vágni a rezet.

A barokk stílus e mennyiségileg túlnyomó, ha tetszik: *secento* változatának bemutatása után szeretnénk két kérdést felvetni, a *naturalizmus*ét s a *magyarosság*ét. A kettő gyakorta érintkezik régi magyar prózáinkban, hiszen a barokk stílus naturalista elemei rendszeresen a köznyelv alantasabb rétegének szókészletét igénylik, tehát közel állnak ahhoz, amit ma népiesnek érzünk. Egészen természetes, hogy nem modern értelemben vett irodalmi népiességről van szó, noha a köznépi-magyaros szóhasználatot, a szólásmódok, köznyelvi fordulatok keresését alighanem irodalmi minta, Erasmus adagiumainak hatása indította meg. A magyar stílus történetének egy máig megirratlan fejezetéről van szó, amely bizonyos értelemben mégis előzményül szolgálhat Horváth János „népiesség Faludítól Petőfiig” — téziséhez. Könnyű ugyanis megfigyelni, hogy a magyar műpróza igazi önállósodásával egyidőben, már a 16. század közepén teret kap a köznyelv természetes, kercsetlen vagy éppen nyomatékosító, szentenciózus elemeinek sűrű használata. Már Sylvester János észreveszi *Grammatica Hungaro-Latinájában* (1539) a magyar nyelv eredetiségét, majd „az magyar népnek elműjének éles voltát az lelísben” (1541). Bornemisza Péter *Elektra*-fordítását (1558) teleszórja magyar adagiumokkal, köznyelvi fordulatokkal („fel tudja süvöltöni a másét”, „meglölte a zsák a foltját”, „nehéz az békának az dér”, „hallám fülhegygel”, „szádra eredtél”, „megkötöm koszoródat” stb.), noha nem ez a réteg a stílus alapszöveve. Heltai Gáspár sokkal tudatosabban, szinte gyönyörködve használja ezt a szentenciózus nyelvet („marta varjú”, „marta ördeg”, „igaz, mint a pispek biblia nélkül”, „tud hozzá, mint bagoly a Pater nosterhöz” — az erasmusi *asinus ad lyrani* egyik

magyar változata! —, „kötve higgyed komádat”, „vonszon fakó: de ismeg vonszák fakót”, „Kelj fel Rebeka! Emeld fel a nchezedet!” stb.). Ott van a népi beszéd a *Szép magyar komédia* Dienesének ajkán, de Sylvanus káromkodásaiban is. Balassi leveleiben is stílusértékük van a nyers lendülettel alkalmazott szitkozódásoknak, akár Pázmány és Alvinczi vita-irataiban. Említsük azonban, hogy a *Gismunda és Guiscardus* 1582-es kiadásának legfeltűnőbb stílusjegye a szentenciózus magyarság, s a 16. századot Decsi Csímor János adagium-gyűjteménye zárja (ebben már felbukkan a „messze, mint Makó Jeruzsálemtől” szóláshasonlat). Mellőzzük most a *Salamon és Markalf-féle grobian*-irodalmat, inkább csak arra utalunk, hogy a 17. században sem tűnik el, bár talán szűkebb térre szorul ez a reneszánsz hagyaték: Pázmány, Zrínyi, Beniczky, Kemény János, Bethlen Miklós élnek vele, újravirágzása a 18. századra tehető, s tetőpontját éppen Csúzyban éri el, nála a magyaros-köznyelvi anyag retorikus halmozása olykor szinte a Tesauro-féle *acuteczában* jelentkezik. Egyetlen példát csupán Réthei Prikkel Marián Csúzy-tanulmányából:

„Mit vélték? Mi-némü regulamentumot szabna? vagy-is mi-némü példát mutatna Judás Machabeus a mostani csél-csap káromkodóknak? Kiknek felköltök átok: mulatások szitok; s le-fektek úndok morgolodás? kik meg-nem elégszenek a pártos eretnekekkel két vagy három sacramentommal: se héttel a Catholicusokkal, hanem százokat, sőt milliomokat koholnak, s-fűznek öszve? kiknek minden-napi imádságok: Adta teremtette: fogadások, ördög ragadgya-el, rontsa, tördellye, prémezze, csipkézze; üssön meg a gutta, vagy a lánczos menykö, Egy szóval minden szovokjárása, köz-beszédek, s — monda-mondájok gonosz szokásul bé-vett éktelen szitok; s feslett káromkodás; úgy hogy örvendgyenek néha a gonosz szülék, ha-hogy hallják gonosz magzattyukat frissen káromkodni mondván: bezzeg ebből leszén jó katona, mert jól tud morogni; úgy-úgy jó katona; de nem az Isten, hanem az ördög katonája.”²¹

²¹ RÉTHEI id. m. 5.

A népies naturalizmusnak ez a barokk inflációja higgad elegáns „úri magyarsággá” Faludiban, de ez dagad ismét Dugonics „szögedi magyarságává”.

Ennek a népies naturalista modernak jó példáit találjuk a részegség, a tobzódás és a tánc ellen irányuló prédikációkban, traktatusokban de a személyeskedő vallási vitairatokban is (Czeglédi I., Kiss I., Pósházy J., Matkó I., Sámbar M.). Meg kell jegyeznünk, hogy e művek szinte teljesen „stílustalanok”, azaz nem mutatják magasabb művészi törekvés nyomait, szárazon értekeznek, dogmatizálnak, legfeljebb a szokványos iskolai retorika szintjéig emelkednek, barokknak csak naturalista színfoltjaik okán lehet őket nevezni. Egy kivétel akad közöttük, Diószegi Bónis Mátyás, a 17. század közepének leg-színvonalasabb magyar prózaírója. *Az Részegesnek gyűlölséges, Utálatos es rettenetes állapotja* c. műve 1649-ben jelent meg Leydenben,²² és írója szerint egy Junius Florilegus Anglus nevű szerző könyvének fordítása. Felvettem azt a nézetet, hogy ilyen nevű angol szerző nincs, Diószegi a külföldi tekintély védelmében fejt ki kritikáját a hazai állapotokról: itt kell elismernem, hogy tévedtem. Junius Florilegus Anglus egy Richard Younge nevű szerzővel azonos, akinek 1644-ben a szitkozódás ellen írt traktátusa jelent meg.²³ Diószegi nyilván ennek egyes részeit magyarítja, bizonyára nagy önállósággal, bár az is lehetséges, hogy volt Younge-nak egy ma már ismeretlen részegség ellen írt traktátusa is. Diószegi mindenképpen kitűnőt alkot, a részegekről rajzolt életképei teljesen a magyar társadalmi viszonyokat tükrözik, mégis bátran hasonlíthatók a németalföldi életképek festőinek (A. Brower, Van Ostade, Jan Steen, Jordaens) barokk naturalizmusához:

²² „... az ő nyelvek nem különben kelepelnek mint az szélnek botsattatott lantorna . . . Edgyik az ő nagy barátságát sirással mutattya (mint hogy nem szólhat) az ő társához, a Masik semmirekellő tsifrás

²² RMK. I. 820.

²³ *A Hopefull Way to cure that horrid sinne of swearing* — London 1644. V. ö. British Mus. Cat. of Printed Books, 262. köt. London 1966, 571.

köszönettel tsokollya baráttyát, Harmadik félre vont szájal tsufol egyebeket; Negyedik atkozódik, hogy az bort kesőn hozzak, Otödik (mert nem szollok arról semmit az ki az ajtó meget szunnyadoz és hortyog) az ő velős kontzaira le térdepelvén, az ő Bacchusáhozvaló buzgóságában, könyü kezeit fel emelven, aldozik teli pohárral . . . Nemellyik danollya az ő régi nótáját, mellyet jeles tsuklásokkal meg tsifráz, Nemely az ő enekeben ditsiri szeretőjet, Nemellyik az bornak jóvoltát. Nemely az ő felesegevel való dolgát és házasságának historiáját beszelli . . . Nemely sok rendbeli vendegsegit számlallja, Nemely az vallásnak és *Ország*nak állapottyról disputál, Nemely (mivel hogy midőn az bor alászál akkor fel jö az beszéd) kerkedik oly aszszonynak szerelmevel, mellyel soha nem-is beszéllett . . .”²⁴

A részletek bősége tovább árad, s bár a stílusban nyoma sincs az esztétikai hatáskeresésnek, mindvégig szellemes. Előnyösen kiemeli Diószegi művét világi szemlélete is, Gyulai Mihály, Szenczi A. Pál és Szentpéteri István hasonló tárgyú elmélkedései²⁵ már az egyházi tanítás gondolatmenetébe illeszkednek, elvesztik szépirodalmi jellegüket. Meg kell még azt is jegyeznünk, hogy a magyar barokk próza ún. naturalista részletei szinte kizárólag néhány tárgykörhöz vannak kötve (pl. Pázmánynál, Baranyinál és másoknál), s ezek a halál, a koporsó, a pokol vagy olykor a bujaság és tobzódás feddése.

A magyar barokk próza egy másik főága az, amelyet pateitikus-publicisztikai stílusnak nevezhetünk. Világosan látható, hogy ez a stílusréteg a köznemesi rend politikai szerepének megerősödésével nyer tért és a kuruc mozgalmak elültével nagyjából meg is szűnik, de nem marad hatás nélkül a 19. század nemesi-nacionalista gondolatvilágában sem. Nagyon különböző műfajú alkotások tartoznak ide, politikai művek, kiáltványok, levelek, sőt egyházi beszédek is. Nincs terünk arra, hogy ennek a publicisztikai irányulású, erős érzelmi töltésű, hatni akaró prózának a kezdeteit bemutassuk: nyilvánvaló, hogy a Bocskai-kor szellemileg is vajúzó időszakában születik, majd Bethlen Gábor első támadása (1619) okán

²⁴ 22. ill. 28.

²⁵ RMK. I. 1255, 1283, 1501, 1521.

erősödik pl. az Alvinczy fogalmazta *Querela Hungariae*-ban, de Pázmány és Balásfi visszavágó replikáiban is. Eléggé ismert irodalomtörténeti tény, hogy erőközpontja Zrínyi Miklós nagyszerű prózája, noha ez nyomtatásban nem volt hozzáférhető, s pl. maga is kapott hatásokat (az *Afiumban*) a névtelen köznemesi író *Siralmas panaszától*. E próza barokk jellegének, de az előbbi fő iránytól való eltérésének, olykor hasonlóságának szemléltetésére álljon itt néhány szemelvény, főként a kevésbé ismert művekből.

A 17. század derekának a nemzeti sorssal vívódó nagy prédikátor egyénisége Medgyesi Pál, a reformatori magatartás örököse. Mint a puritánus eszmék sokszor üldözött bajnoka, szinte előre érzi azokat a veszedelmeket, amelyek öreg Rákóczi György halála után a nemzetre várnak, az 1657–58-as esztendő tragikus megpróbáltatásait senki nem siratta oly megkapóan, mint ő. Neki köszönhetjük a mulandóság barokk életérzésének egyik, szinte Pázmányhoz méltó megfogalmazását 1652-ből, Rákóczi Zsigmond felett mondott beszédében:

„Változásokkal, óh sok változásokkal, elegyes nyomorult rövid élet, melynek ha mi kicsiny méze, annyi a mérge; ha mi kis jó iz benne, még jól meg sem kóstolhattad, keserű epével fordul fel. Állhatatlan vízi buborék, levegő pára, mely egy kevésé tetszik s meg hamar elmúlik... Igazán komédia, melyben egy kevés idő alatt nagy hatalmas világi dolgok végben mennek; míg ez tart, nagy figyelmességgel és buzdultsággal nézi minden, elmúlván, ollyá tetszik, mintha nem is lőtt volna. Akik azelőtt egy kevésel Királyok, Császárok, Szolgák, Rabok, Koldusok valának benne, tekinted, hát már most mind csak egy sorsbeliek.”²⁶

A nemzeti gyász és büntudat nagy erejű megnyilvánulása a Sárospatakon 1657. jún. 24-én mondott beszéde (*Igaz magyar-nep negyedik jajja . . .*), a lengyel betörés áldozatainak siratása. Befejzése így szól:

„Rátok köszöni az megharagutt Isten ti réjátok is a keserő mérget, s levágá (mellyel nem bosszontalak, hanem szánlak s ingatlak, hogy

²⁶ Erdély s Egesz Magyar Nep . . . Harmas Jajja . . . — Várad 1653. 26. (RMK. I. 880).

annyival is könnyebben mozduljatok), levágá, mondom, utcáitokon szép nevendék ifjaitokat, sőt ablakaitokra is, (hogy a prófétával szóljak) az halál felhágott, s kivonta édes csecsemőiteket kebleitekből. Óh, a magatok kárán már tanuljatok.”²⁷

A mélyen átértzett gyász a komor ótestamentumi pátosz stíluselemciet használja, de egyetlen képnek sincs öncélú jellege, noha Medgyesi is alkot oly szellemes metaforát, mint a bűnbe merült lelkek állóján mindig újabb káromlásokat kovácsoló Sátán.

Ezt a stílust alkalmazza — virágosabb változatban — Nádasdy Ferenc a rendekhez intézett 1668-as *Oratiójában*²⁸ („Fényes, tündöklő, mások fölött dicsőséges, mindenektől félelemmel tiszteltetett vitéz magyar nemzet, igaz vérednek, hazád fiának szübeli fájdalomból származott hív intésit necsak olvasd, hanem, kérlek, kövessed. Im rajtad utolsó romlásodnak végső föllobbant lángja, mint az elaluvó gyertyának . . .”); így szólnak a bujdosók vezéreinek (pl. Wesselényi Pálnak) kiáltványai, pátensei;²⁹ így prédikálnak a kuruc mozgalmak protestáns tábori papjai, pl. a kitűnő Tholnai Mihály a *Szent hadban* (1676) vagy Lippóci Miklós a Kassa megvételekor mondott beszédében (1682);³⁰ ezt a hangot használja Rákóczi Ferenc híres gyömrői beszédében (1705);³¹ ebben a hangnemben fogalmazza meg Ráday Pál a kuruc szabadságharcnak Európához intézett kiáltványát, a *Recrudescunt*-ot. Ez utóbbi áll legközelebb a szellemes fordulatokra törekvő, hanghatásokat is kihasználó, concettós stílusváltozathoz. Befejezése így zárja a hazafias érzelmektől fűtött gondolatsort:

²⁷ *Igaz Magyar-Nep Negyedik Jajja* . . . — Patak 1657, 23. (RMK. I. 922).

²⁸ Tört. Tár. 1896, 103.

²⁹ DEÁK FARKAS: *A bujdosók levéltára* — Bp. 1883.

³⁰ Kiadta mindkettőt INCZE GÁBOR — Bp. 1937, 1938. V. ö. *Magy. Irod. Tört. II* — Bp. 1964, 278–79.

³¹ *Szöveggyűjt. a régi magyar irodalomból*, II. rész — Bp. 1966, 624–25.; *Kazinczy Lev. X.* 482–84.

„Hadakozik értünk (Istenben vetvén vasmacsáját hajónknak) az ég, és nem tulajdonítván e nyomorult nemzetségnek közönséges bűneit, midőn ennyi gonoszok közt habzó hajóját igaz igyünknek a tovább való előmenetelnek széles tengerére bocsátjuk, az Isten gondviselésének boldogító szelei által régi boldogságának bátorságos révpártjára elvezérli és immár valahára az örökkévaló csendességnek diadalmaskodó örvendezésével megkoronázza.”³²

Ismét a „vájf fülü” Kazinczyra hivatkozom e barokk stílusváltozat értékelésében. Ismeretes, mennyire lelkesedett Zrínyi Miklós prózai írásaiért. Rákóczi gyömrői beszédét családja levelesládájában is megtalálta, s így nyilatkozott róla Virág Benedeknek: „Barátom, az stylistikai tekinteteből olly szép munka, hogy én ugyan nem tudom eléggé csudálni. Mit nem tud a tűz!”³² Tökéletesen igaza volt az érzelem hatalmának megítélésében, s úgy vélem, hogy ettől a barokk stílusváltozattól még Kossuth Lajos is tanult.

A 17—18. századi magyar barokk próza harmadik fő vonulatának az elbeszélő stílust nevezhetjük, noha e változatban olyan tarkaság van, hogy egyes megnyilvánulásai közös nevezőre alig hozhatók. A 17—18. századi erdélyi emlékirat, Kemény Jánostól Bethlen Katáig kétségkívül a magyar barokk próza szerves része, de egyaránt távol áll a seicento modortól vagy az érzelmes retorikától. A legkomolyabb stílusértékek mégis itt bontakoznak ki, mert az írók rátalálnak az önkifejezés, a bensőség hangjára, mernek és tudnak egyéniek lenni, amire eddig csak Zrínyi Miklós prózájában volt példa. Az igazi művészi alkotáshoz annyira szükséges eredetiség, személyes érdekelttség ezekben az emlékiratokban bontakozik ki igazán; szerzőiknek nincs szüksége arra, hogy a formával történő hatás eszközeit keressék. Mindezek eléggé ismert tények, bővebb illusztrációt nem kívánnak: legfeljebb futólag utalhatunk rá, a szerzők túlnyomólag a bibliás protestáns

³² KÖPECZI BÉLA: *A Rákóczi-szabadságharc és Európa* — Bp. 1970, 46.

³³ Id. h. 484.

stílushagyomány örökségét fejlesztik egyéni stílussá. Kemény János a fölényes, olykor kesernyés humor mestere; Bethlen Miklós egyaránt rendelkezik a filozófiai elmélyedés, a lendületes elbeszélés, az alakrajz, a vallásos áhitat, az olykor álomszerűen misztikus lelki állapotok kifejezésének képességével, csodálatosan költői imádságai csak Ecsedi Báthori Istvánéhoz hasonlíthatók: érzelmi telítettségben, de nem stílusban; Cserei Mihály fanyar, folyton dohogó politizálása igen jó elbeszélő technikával párosul; Apor Péter a magyaros színezetű leírás mestere: minden mondata a valóság színét, illatát, zamatát árasztja, igazi barokk vonása az áradó bőség; Bethlen Kata visszafogott előadó modorához, az önmarcangoló lélekvizsgálat és a bibliás pátosz járul: szándékosan dísztelen stílusa mégis súlyos, mélyen átértzett egyéni mondanivalója pedig a század kiváló írói közé emeli ezt a komor asszonyt. Jellemző, hogy éppen ennek a nagy prózának kellett kéziratban maradnia — Bethlen Kata alkot csak kivételt —, de azért ismeretlen nem maradt. Az a művelt erdélyi olvasóközönség, amelynek emelkedett köznyelve — Pais Dezső megállapítása szerint³⁴ — ezt az irodalmat kitermelte, igényelte is a nagy memoárokat, amelyek kéziratban közkézen forogtak már a 18. század folyamán. Nem mondunk újat azzal sem, hogy ebből a kiváló barokk prózából fejlődik ki Mikes Kelemen bájos magyar rokokója és Hermányi Dienes anekdotikus realizmusa. Egészen természetes, hogy egyiküket sem látjuk már tipikusan barokk stílusjelenségnek.

A magyarországi irodalom a 18. század közepén más képet mutat: tarkábbat és egyenetlenebbet; az eredetiség jelentkezésének még nyoma sincs. Minden tartalmasabb vagy olvasottabb munka fordítás, a világiság alig vagy csak közvetetten jut szóhoz. Jellemző az is, hogy a kiemelkedőbb irodalmi alkotások forrásai rendre 17. századiak vagy még régebbiek: Faludi Darellt és Graciánt fordítja; Dévény András *Nap után*

³⁴ I. OK IV, 1953, 448. Ugyanerre hivatkozik HOPP LAJOS: *Mikes Ö. M. I.* 353.

forgó virága Drexelius 17. század eleji elmékedéseinek átültetése; Taxonyi János *Tükörei* (1740) csupa antikvált jezsuita és középkori forrást népszerűsítene; Gerő György *Keresztény Herkulese* (1768) százéves latin—francia eredetit magyarít, s még Haller *Telemákusa* (1755) is Fénelon több mint félévszázados könyvsikerét találja újdonságként; az 1762-ben magyarul napvilágot látott *Landelinus ifjú szörnyű esete* Hevenesi Gábor 1685-ös művének átültetése. Ezek a felvilágosodás kori elbeszélő irodalmunk kibontakozása szempontjából mégis jelentőséggel bíró művek igen kevésé kötötték le az irodalomtörténet figyelmét. Gerő regényét Turóczi-Trostler József részletesen bemutatta,³⁵ de csak filológiai-tárgytörténeti szempontból; Dévay András művét Esze Tamás³⁶ beállította a magyar kegyességi irodalom történetébe, de tartalmilag nem elemzte; Taxonyinak egy régi, bár filológiailag alapos ismertetése van;³⁷ Haller Télémaque-fordításának meg éppen semminő modern elemzése nincs,³⁸ noha a Fénelon-regény magyarországi sorsát Eckhardt Sándor kitűnő tanulmányban tárta fel.³⁹ Egyedül a kevésé jelentős *Landelinus ifjúnak* szentelt modern szempontú tárgyi és stilisztikai vizsgálatot Tarnai Andor,⁴⁰ szépen mutatva rá a „fáradt” barokk stílus 18. századi állapotára. Az elbeszélő technika csakugyan nehezebben bírja a cifrázó barokkot, mint a szónoki beszéd vagy a kegyességi irodalom. Taxonyi pl. annyira egyszerűsödik, hogy alig él egyéb nyelvi eszközzel, mint ami a fordulatossabb közbeszédben megtalálható. Dévay András stílusát is a barokk kifejezőmód

³⁵ ItK 1935, 20—33. Újra *Magyar irodalom—Világirodalom*, I. Bp. 1961, 265—280.

³⁶ Egyháztörténet, 1943, 330—45.

³⁷ JABLONKAY GÁBOR: *Taxonyi János XVIII. századbeli magyar író* — Kalocsa, 1910.

³⁸ BEÖTHY ZSOLT írt róla *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban* (Bp. 1886—87) c. művében.

³⁹ *Télémaque en Hongrie* — *Revue des Études Hongroises*, 1926, 166—71.

⁴⁰ ItK 1966, 166—71.

ősziesség jellemzi; figyelmet érdemelnek sztoikus elemei. (Tárgyi szempontból érdekes, hogy Dévaynál rábuknunk Michelangelo nevére — Angyal Mihály! —⁴¹ egy adataiban teljesen hibás anekdota elbeszélése során. A tévedésekért Drexelius felelős, akinek már a 17. század elején csak zavaros fogalmai voltak a reneszánsz kor művész-óriásának életrajzáról.)

Haller *Telemákusa* beható stilisztikai elemzést érdemelne, hiszen a 18. század közepének jelentékeny írói teljesítménye. Kazinczy állandóan gánccsal vegyes elismeréssel írt róla: „Haller szépen írt, de csak a maga idejében”, „... a magasztalt és méltán magasztalt Haller”.⁴² Pompás az a rövid elemzés, amelyet az *Orthologus és neologus*ban adott róla:

„Haller Gyöngyösinek példáján indult, s megjelene a szelid lelki, szelid beszédű Fenelon Telemachjával, nem ahogy illett, hanem ahogy a hamis útra vezetett idők kívánni látszottak. Ennek könnyűség kelle és cifra, nem szépség és erő; s a magyarrá tett Telemach öszvepárosítá a francia bájos egyszerűséget az új deákok grandilokvenciájokkal, s originálja periodusait egy periodussá olvaszgatá öszve; s minthogy Fenelon neki szegénynek látszék Gyöngyösihez képest, pusztaságát nehézillatú pórvirágokkal cifrázta fel.”⁴³

Érdemes lenne megvizsgálni, mennyiben volt mintaadó Gyöngyösi, hogyan barokkosítja Haller a klasszikus francia mondatfűzést, s miféle „pórvirágokkal” cifrázta fel eredetijét. A mai olvasó nem leli nyomát annak a szentenciózus magyarosságnak, amelyről eddig több vonatkozásban szóltunk. Haller nagyon jól odaillik abba a barokk stílusrétegbe, amelyet Tarnai Andor „úri magyarság”-nak nevezett.⁴⁴

⁴¹ A nagyszombati 1764-es kiadás 133. lapján, V. ö. HIER. DREXELIUS: *Heliotropium... Coloniae Agrippinae* — 1634, 149. A művet 1617-ben írta. ESZE T. id. m. 331.

⁴² Lev. XVII. 350 (CSERÉY MIKLÓSNak) és Lev. XVI. 246 (DESSEWFFYNEK).

⁴³ Magyar Klasszikusok kiad. II. Bp. 1960, 197–98. — Ugyanez németül RUMYNak Lev. XIV. 467.

⁴⁴ A magy. irod. tört. II, 512–13.

Viszonylag későn, a 18. század közepén túl bontakozott ki lassacskán a gáláns regény prózaváltozata. Hopp Lajos ide sorolja a Mikes fordította *Mulatságos napokat*⁴⁵; a kortársak által stilisztikai mesterteljesítményként magasztalt *Kártigám* kétségkívül a műfaj típusa,⁴⁶ ide kell azonban helyezni a francia klasszicizmus ízeire jobban ráérző Báróczy *Kaszándráját* is,⁴⁷ míg Dugonics *Etelkája* gyűjtőmedenceként foglalja össze a provinciálissá vált barokk stílus gáláns és népies változatait.⁴⁸ Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy még Besse nyei *Tariménese*, a stílusoknak ez az izgató keveréke is jelentős részeiben a gáláns regény tanítványa.⁴⁹ Mindennek bizonyítása azonban csak jellemző szövegrészletek egymás mellé állításával volna lehetséges.

Nagyon jól tudjuk, hogy a magyar barokk próza közel két évszázados fejlődésrendjében vannak további, itt még csak futólag sem elemzett stílusváltozatok: ilyen például az, amelyet Turóczy-Trostler József *Keresztény Senecának* nevezett Kéry Sámuel 1654-ben kelt fordítása nyomán;⁵⁰ nem volna érdektelen a nem verses barokk dráma stílusának vizsgálata sem. A barokk a retorika virágkora, s éppen napjainkban — az irodalomtudomány strukturális elemző módszerei révén — megnőtt a sokáig annyira lenézett retorika becsülete.⁵¹ 17—18. századunk magyar prózájának modern módszerű retorikai-stilisztikai vizsgálata érdekes részleteredményekkel kecsegtetne.

⁴⁵ Mikes Ö. M. III. 962.

⁴⁶ MAY ISTVÁN: *Az első magyar heroikus regény* — *Studia Litteraria* 1966, 3—21.

⁴⁷ HORVÁTH JÁNOS: *Báróczy Sándor* — Bp.Sz. 1901; u. ő. *Tanulmányok* — Bp. 1956, III—12.

⁴⁸ BARÓTI DEZSŐ: *Dugonics András és a barokk regény* — Szeged 1934; ZSIGMOND FERENC: *Dugonics stílusa* — Pallas Debrecina, 1936, 505—30.

⁴⁹ SZAUDER JÓZSEF: *Besse nyei* — Bp. 1953, 118—19.

⁵⁰ EgyPhK 1937. Újra *Magyar irodalom — Világirodalom* II., Bp. 1961, 156—218.

⁵¹ HEINRICH LAUSBERG: *Handbuch der literarischen Rhetorik*, I—II — München 1960; HANKISS E. id. m. 18, 152.

Egyébként 17–18. századi prózánk számos magyar nyelvű emlékének ismertető feltárása sem történt meg. Jelentékeny részüket csak bibliográfiai adalékként hurcolják magukkal a meg-megújuló szintézis-kísérletek. A barokk világnézet és ízlés ellen dolgozó szellemi erők részletező bemutatása, s a következmények értékelése szintén a magyar irodalomtörténetre vár, ahogyan azt már többen és többször mondtunk.⁵² Kazinczynak a 17–18. századi magyar irodalomhoz való viszonya szintén megérne egy elmélyedő tanulmányt.

A magyar barokk próza — mint láttuk — nem jelentéktelen esztétikai értékeket is halmozott fel. Minthogy társadalmi fejlődésünk akadozó folyamata, lassú üteme nem tette lehetővé a más irodalmakban gazdagon virágzó világi műfajok és formák igazi meghonosodását, értékben éppen a legjelentékenyebb művek által képviselt stílusváltozatok estek ki vagy szorultak a kéziratosság szűk körére. Nem mellőzhetjük viszont annak a megállapítását sem, hogy a leggazdagabban virágzó ág, az egyházi irodalom barokk művészi készlete, stílus-valeurjei a folytonos dekadencia képét mutatják, maga az egyházi irodalom a 18. század végével nagyrészt ki is lépett a művészi próza köréből. A gáláns regény viszont, gyengeségei ellenére is szerepet játszott a modern elbeszélő próza kialakításában. Az új eszméket és művészi törekvéseket hozó felvilágosodás sokat vesz át a barokk örökségből, s a modern magyar nyelv és prózastílus megteremtésében is tisztelt antikvitásként hivatkozik rá. Úgy véljük magunk is, hogy a barokk századok teljesítményeinek jobb feltárása a régi és új váltásának dialektikáját gazdagabban állítaná elénk, a stílus érzékeny rétege felől való közelítés pedig irodalomtudományunk modern eredményeit is növelhetné.

*

⁵² ItK 1966 176–77; ItK 1969, 140–41 (SZAUDER JÓZSEF).

Megjegyzés

Előadásom megvitatása során Klaniczay Tibor felvetette azt a gondolatot, hogy a *stílusváltozat* fogalmát nem használom eléggé szabatosan: a barokk prózán belül tacitusi (aforizmatikus), senecai, esetleg cicerói stb. változatokról kellene beszélnünk. Evvel kapcsolatban azt jegyzem meg, hogy előadásom szerkezete elég világosan mutatja: műfaji változatokról kívántam szólni, bár ez a taglalás sem ragadja meg pontosan az irodalmi valóságot. A régi magyar próza szerzői részéről kevés elméleti tudatosságot állapíthatunk meg, a fentebb jelzett stílustörekvések pl. csak latin nyelvű irodalmunkban találhatók, kivétel egyedül Zrínyi prózájának egy része (Tacitus-utánzás). Magyar nyelvű barokk prózánk túlnyomó többségében leginkább az olaszos modor, a manierizmus továbbfejlesztett öröksége (a bonyolítás) és a bibliás stílushagyomány jelenléte állapítható meg. Ezek a műfaji stílusok felvázolásával tapintathatók ki legjobban, amelyekben természetesen nem csak ezek a formai-retorikai eljárások vannak jelen, hanem magasabb esztétikai értékek is. Arról is meg kellett győződnünk, hogy pl. a hatáskeltés barokk eszköztára (a „fülcsiklándoztatás”) több műfaji stílusban, a ragyogó prédikációban, a patetikus kuruc szónoklatban, a gáláns regényben egyként szerepel.